

Pirinka Penkova

(Denmark, Independent Researcher)

Additional Data on the Sources of *The Panegyric for St. Constantine and St. Helena* of Eythymios, Patriarch of Tarnovo

Abstract: The Autor investigates the texologica relationship between Eythymios' "The Panegyric for St. Constantine and Helena" and a number of Greek medieval sources: Eusebius of Caesareas *Life of Constantine*, Athanasius of Alexandria *Orationes contra Arianos*, the Guidi-Vita BHG 364, the Gedeon-Vita BHG 363, *De inventione sanctae crucis* by Alexander the Monk, the Homily of Gregorius Presbyter *Κυριακή τῶν Ἁγίων πατέρων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου: Λόγος εἰς τοὺς ὀσίους 318 θεοφόρους Πατέρες καὶ εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν εὐσεβέστατον Βασιλέα*, the anonym *De donatione Constantini*. There are references to many Slavic manuscripts with anti-Arian issues. The miracles in Eythymios' Panegyric are extracted from Vita BHG 364 and *De donatione Constantini magni Imperatoris*: the leprosy of the Emperor, the desire to kill the children and the abandonment of this desire, the appearance of the apostles Peter and Paul, the healing and the baptism of the emperor. Eythymios removed the donation from Constantine to Pope Silvestre to rule over the bishoprics of Constantinople, Alexandria, Jerusalem and Antioch, but emphasises the emperor's prohibition on the secular authorities to overtake the church income. Imitating Constantine, the same desides Vladimir of Kiev in his Nomocanon in the XIth c. The Slavonic translation of *De donatione Constantini* from a Greek text is preserved for example in the manuscript 793 in the library of Troice-Sergeevsk Lavra, 469-471. The Miracles of the martyrs Chrisantios and Musonios are testified in the Homily of Gregorius Presbyter. In the same Homily, the dispute between Alexander and the unnamed philosopher as well as the narrative on Elena in Jerusalem are preserved. The philosopher is probably Asterius. Euthymios cites Eusebius and Gelasius, following Vita BHG 364. All weigh in favor of the opinion that Evthymios has used a compilation Vita which was translated probably in Preslav at the same time as the Slavonic version of the Chronicle of Georgios Synkellos and the compilation of Slavonic menologion in the middle of the 10th century. This Vita was transferred to Kiev with the library of King Symeon.

Key words: Patriarch Eythymios of Tarnovo, St. Constantine the Grate, Gregorius Presbyter, De donatione Constantini

Пиринка Пенкова

(Дания, Независим изследовател)

Допълнителни данни за изворите на *Похвално слово за светите Константин и Елена* от Патриарх Евтимий

Атиарианската тема в средновековната българска литература не е изследвана в диахронен план. Предмет на статията е *Похвалното слово за светите равноапостолски царстващи Константин и Елена* в дискурса на славянските антиариански съчинения и въпросът за източниците, използвани от Патриарх Евтимий при съставянето на това слово. Задачата ни е да отговорим на въпроса дали е познавал или използвал Патриарх Евтимий някои антиариански текстове от Преславския период и кои гръцки текстове са най-вероятните източници за Евтимий. Засегнат е и въпросът дали Патриархът е използвал преводи или е превеждал сам информацията от гръцките извори. Основната информация за литературните източници на *Похвално слово за св. Константин и майка му Елена* е посочена от Иванова (1981: 3-15), Русев (1982: 14-29), Кенанов (1994: 159-190; 2011: 33-36, 63-64), Hannick (2006: 364-365). Тук ще разгледаме специално антиарианския дискурс на *Похвалното слово*.

Южнославянската антиариана включва текстове от различни жанрове в преписи от X-XV в. Антиарианските определения присъстват преди всичко в оросите от първите вселенски църковни събори и във вероизповеданията, предложени на тези събори от различни автори през периода 325-451 г., с използване на ключовите термини οὐσία, ὑπόστασις, ὁμοούσιος, θεότης (essence, hypostasis, consubstantial, godhead). Арий и арианите са подложени на критика в увода към *Пространно житие на Методий*, както и в: *Послание на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил*, "Хомилия за Велики петък" от *Клоцов сборник* (позната по 800 преписа като Атанасиева), "Житие на Исакий Далматски" и "Слово на Йоан Златоуст за апостол Тома и против арианите", *Супрасълски сборник*, *Канон за Атанасий* от Теофан Изповедник (неиздаден, познат по *Служебен миней* 389 от Църковно-исторически и архивен институт, София), *Слова против арианите* на Атанасий Александрийски, "Слово за св. Атанасий Александрийски" от *Светославовия сборник*, *Житие на Атанасий Александрийски*, *Житие на Антоний Велики* от Атанасий Александрийски, фрагмента *На арианы* от *Слово* на Григорий Богослов (от което не е познат славянски превод), *Службата в Неделя на Православието* на 19.02, *Въпроси и отговори на Анастасий Синайски*, *Въпроси и отговори към княз Антиох* на Псевдо-Атанасий, *Черковно учение за светата вяра на светите отци*, *Пандекти на Антиох*, *Славянската версия на хрониката на Георги Синкел*, *Борилев Синодик*, *Празник за Климент Римски* в сборник 897 от Националната библиотека "Кирил и Методий" (л. 182а), *Похвално слово за светите равноапостолски царстващи Константин и Елена* и *Житие на Иларион Мъгленски* от Патриарх Евтимий. Формулировките и терминологията от Никеийския събор 325 г. са използвани и в ред съчинения, които не споменават директно арианите, напр. в *Слово за св. Троица* от Климент Охридски, *Похвала за Йоан Богослов* от Йоан Екзарх в *Германовия сборник*, *Слово против богомилите* на презвитер Козма, в няколко хомилии от *Светославов сборник от 1073 г.*, в *Иван-Александровия сборник от 1348 г.* и др.

Списъкът може да бъде продължен с фрагменти от староизводните месецослови, съхранили първоначалната формулировка за единосьщието на Троицата, срв. текста от сборник 897 от Националната библиотека в София, под дата 25 ноември, л. 182а:

прѣсѣщестѣвныа троицѣ единосьщество проповѣдажъ въсѣблажене тако несъзданномъ единьствѣ. Я҃ріа низаживѣ показавѣ на сѣновнее нераздѣленіе. тако тогаже съща ѿцоу и дѣху вѣтвнаго.

Двете споменати творби на Патриарх Евтимий - *Похвалното слово за Константин и Елена* (по-нататък ПКЕ) и *Житие на Иларион Мъгленски*, тук са цитирани по изданието на Калужняцки 1901, препечатано с коментари от Кенанов 2011. Към преписите на тези две творби, изредени в последното печатно издание, можем да добавим специално сборник, в който са поместени само тези две произведения на Патриарх Евтимий: *Сборник от жития*, 1/102, Odessa State library, с приписка от 1517 г. (виж. <http://repertorium.obdurodon.org>., където под името на Иларион Мъгленски са посочени и други новонамерени преписи на неговото житие). В посочения агиографски *Сборник 1/102 Житието на Иларион* и ПКЕ от Евтимий са преписани заедно с житията на св. Сава, на Стефан Лазаревич и на Стефан Дечански, т.е. сборникът е свидетелство за създаването на сръбски светоотечески фонд и за желанието да се укрепи ролята на царя и православието.

Моделът, по който учените досега търсят източниците за съставянето на двете Евтимиеви произведения, включва преди всичко намиране на славянски преводи, които могат да бъдат в основата на даденото произведение, или на гръцки ръкописи, споменаващи името Евтимий (преглед и литература у Кенанов 2010: 34-71). От досегашната информация за Житието на Иларион "негови извори са Проложният разказ за пренасяне на мощите, Догматично всеоръжие на православната вяра на Евтимий Зигавин, Житието на Теодосий Велики, както и неизвестни източници. Централно място в съчинението е отделено на спора на св. Иларион с еретиците, за което са използвани цитати от трактата на Евтимий Зигавин. От Житието на Теодосий Велики са заимствани някои сюжетни елементи и литературни формули, от проложния разказ Евтимий е черпил данни за пренасянето на мощите в българската столица" (цит. по Encyclopaedia Slavica Sanctorum, *Пространно житие на св. Иларион Мъгленски* от Евтимий Търновски, и Иванова, Спасова 1986: 118). Според Томова, която изследва версиите на Проложния разказ по ръкописи, запазени в Румъния, Сърбия и Русия, Проложният разказ е съкратена версия на оригиналното търновско произведение (Томова 2013: 466-470). Изброените автори не са взели пред вид гръцкия източник за антирианските спорове на самия Зигавин, именно Атанасий Александрийски.

За *Похвалата на светите Константин и Елена*, издадена по текст от 1474 г, Putna 571/II, като византийски извори се сочат анонимното житие на Константин, ВHG 364, и *Пространното житие на Константин* от Евсевий Кесарийски ВHG 361x (Иванова 1981: 3-15, Русев 1982: 14-29, Hannick 2006: 364. ВHG тук и по-нататък е съкращение за Bibliotheca Hagiographica Graeca, чиито томове са достъпни на много сайтове в интернет). Според Ханик няма повод анонимното житие ВHG 364 да се разглежда като среднобългарски превод от XIV в., макар и преведено на славянски и включено в Макариевите Чети-Минеи (Hannick 2006: 364). Творбата на Евсевий Кесарийски остава непозната на славянски, макар че елементи от това съчинение предположително са заимствани от митрополит Иларион Киевски в средата на 11 в. в неговото Слово о законѣ и благодати, глава 44 (литература за словото на Иларион у Hannick 2006: 365).

Заклучението на Ханик е, че отговорът на въпроса за участието на тези извори е отрицателен, няма причина да се приеме, че Евтимий е превел гръцки похвали, които по-късно е използвал за собствените си хомили (2006: 365).

1. Ретроспективно разглеждане на свидетелствата за източниците на Евтимий

Ще започна с въпроса за един от посочените като главен антиариански източник - "Догматическо всеоръжие" на Евтимий Зигавин, защото Зигавин преписва цели глави от преведеното на старобългарски съчинение на Атанасий Александрийски *Слова против арианите*. Че Евтимий цитира Зигавин в пасажа за богомилите показва Волски (Волски 2013: 75). Естествено е да се запитаме познавал ли е Евтимий Търновски превода от Константин Преславски на *Словата против арианите* от Атанасий Александрийски? Заимствал ли е Евтимий от Козма Презвитер? Най-старият препис на превода на Константин Преславски е познат по "книга афанасъ" (ръкопис № 968, 1489 г. от сбирката на Н. П. Погодин в Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Щедрин“ в Санкт Петербург, общо 588 листа). В края на Пог. 968 е включено едно *Слово за празнуването на Пасхата* от неизвестен гръцки извор, по мое мнение Словото е съчинение на Атанасий Александрийски от 330 г., запазено само на славянски (Penkova 2008: 279-303). Темата за празнуването на Пасхата е разгледана в ПКЕ във връзка с решението на император Константин и Никейския събор да се уеднакви времето за празнуване в целия православен свят и празнуването да трае две седмици. Същото съобщение е налице у Теофан (срв. текста в *Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел*, Тотоманова 2008: 486615-21). Обяснението за този Пасхален модел от две седмици дава Атанасий Александрийски именно в споменатото пето по ред слово в книга афанасъ.

В ПКЕ антиарианската тема е зададена с твърдението на Арий за тварния произход на Божия Син: сына божїа и бога господа нашего Исоуса Христа въ тварь съвести дръзновѣвъ, и бѣ нѣкогда шт(ь)ць, егда не бѣ сынъ, и приетото в Никея определение: сына же божїа съприсносотѣчна и единосотѣчна и нераздѣлна штцоу и светомоу доухоу (глава 12, Кенанов 2011: 168). Екзегезата на темата за произхода и природата на Божия син е разработена във Второто и Третото слово на Атанасий. Лексиката е еднаква, напр. *нѣкъ есть сжтѣственное свойство сыновне еже къ отцѣ. и подобство, аште бо бѣ нѣкъгда егда не имѣаше отьць* (Penkova 2016: 347). Сравни сходните тълкувания у Евтимий и Атанасий за тялото на Исус и характера на Христовите мъки - привидни или истински:

у Атанасий (Penkova 2016: 333) показано *бываше. како не привидѣние. нъ по истинѣ бѣ имѣа тѣло. Подобаше же ги, въ чловѣчьскю плѣть облѣштѣ сѧ, въ всѣхъ съ своиими ѣа страсть ми облѣшти сѧ. да ꙗко свое ѣмоу глаголемо сжште тѣло. такожде и тѣла страсти. своѧ ѣмоу тѣуниж глаголють сѧ. аште и не касѧхъ сѧ ѣмъ по божьствѣ ѣго... Егоже ли глаголютъ сѧ страсти, каковы сжть. еже ...жадати, и пропати, и смърть, и дрѣгья немощи телесныя;*

у Евтимий *яще небесно бѣ тѣло Христово, не хотѣше чловѣчьскѣмъ подлежати страстемъ непремѣннымъ, глагола же ачѣбѣ и жжжди, сѣноу и трѣдоу о печали и слѣзамъ и елика такѣва. яще небесный чловѣкъ бѣ, ѣмоуже по съставоу слово съедини сѧ, не би тѣлѣнь и смър(ь)тѣнь и земѣнь* (глава 6, Кенанов 2011, 114).

Едва напоследък бе направен опит да се разграничи авторството на Атанасий Александрийски от запазените в неговите *Слова против арианите* неизследвани славянски версии на автори като Арий, Маркел Анкирски, Астерий, Евсевий Никомедийски (Пенкова 2015: 22-33, 81-87; Пенкова 2016: 181-199). За изследването тук е важно да споменем, че през 359 г. Атанасий пише и една "синодална история на арианството", която е трактат за двойния събор в Аримини (Италия) и Селевкия (Исаврия). Това съчинение съдържа както разяснение на ключови понятия като ὁμοούσιος и ἐκ τῆς οὐσίας за същността на Бога-Слово, така и ред документи, един от които има пряко отношение към Евтимиевия разказ за Константин Велики. В глава втора на историята за двата събора е запазен документ за събора в Йерусалим 335 г. (Werk 2011: 224). Версията на Евтимий за участието на Атанасий на този събор е различна от историческите сведения, посочени от самия Атанасий. Според Евтимий участниците са *μωυζῆι* и *σλωμ* и *δῆλωμ* *нарωचितи* и *вῆсакого* *ουчениᾱ* *σλωеснаго* *испълнени*, *ийже* *начелствѣ* *вῆше* *многын* *вῆ* *бож(ь)ствныхъ* *великын* *Ѳанасіе* (Кенанов 2011: 181). В действителност, съборът не е ръководен от Атанасий, а от Евсевий Кесарийски. По решение на събора Атанасий Александрийски и Маркел Анкирски са изпратени в изгнание. С този пример става ясно, че трябва да се потърсят междинните звена за времевия отрязък от Атанасий до Евтимий и авторите-посредници. Критиката на манихеите в *Словата против арианите* на Атанасий Александрийски е заимствана от *Догматическо всеоръжие* на Евтимий Зигавин и е пренесена в *Житието на Иларион Мъгленски*, където заглавията на 21, 22 и 23 глава са заимствани от *Πανοπλία* на Евтимий Зигавин. Според Кенанов Зигавин е вероятният автор на гръцкото послание, носещо името на Евтимий (Ἐπιστολὴ Εὐθυμίου) в ръкопис 307 от Виенската библиотека (вж. Кенанов 2010: 37). В най-стария гръцки препис на *Догматическо всеоръжие* от Московската Синодална библиотека (Моск. Син. греч. 387, XII в.) Евтимий Зигавин цитира Атанасий в девета и единайсета глава на съчинението си. Единайсета глава на Зигавин е посветена изцяло на борбата с арианството.¹

От текстовата критика на гръцките ръкописи е известно, че *Догматическо всеоръжие* на Евтимий Зигавин съдържа следните много обемисти откъси от Второто слово на Атанасий Александрийски:

глави 2.7–28, 3.9–14, 4.23–5.7, 6.1–5, 6.12–28, 7.6–8.12, 9.2–10.7, 11.8–12, 12.5–29, 14.9–36, 20.19–21.6, 22.10–24, 23.6–32, 24.21–27, 28.10–30.27, 31.22–33, 34.19–35.25, 36.28–37.7, 38.1–23, 39.21–23, 47.6–23, 50.13–22, 51.6–22, 50.20–29, 53.12–55.7, 55.20–33, 60.4–23, 61.6–20, 65.2–21, 66.7–29, 67.11–69.19, 73.1–77.3 (Tetz, Metzler, Hansen, Savvidis 1998: 98–99).

¹ Известни са 72 гръцки преписа на *Πανοπлията* от XII в. насам. Гръцките източници на Зигавин са проучвани от Викерт в началото на миналото столетие (Wickert 1911: 278-388). Славянски превод е бил направен може би в Атон по поръка на деспот Стефан Лазаревич, може би са разполагали със среднобългарски превод в кръга на Патриарх Евтимий (срв. Иванова 1987: 101-105). Досега са известни следните славянски преписи от превода на Зигавин: а) най-стар сръбски от Библиотеката на Сръбската академия на науките (Белград, МСПЦ, 176); б) препис в разделен на части ръкопис, който съдържа първа и втора книга на *Πανοπлията* и се пази в Библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ (РАН 296, л. 2а–330б), и в Одеската държавна научна библиотека (1/108); в съзия ръкопис е преписано и *Посланието до Борис-Михаил* (вж. Славова 2013: 14–15); в) Зографски препис 125 (Ш.д.12); г) нов препис в сборник на Висарион Дебърски от Библиотеката на БАН в София (82) и НБКМ (311). При сегашното състояние на изследванията върху неиздадените славянски ръкописи мога само да предполагам общ архетип на преписите от Хилендар и Зограф, за чийто превод е привлечен и гръцки ръкопис от манастира Ватопед (Георгиева-Гагова 2001: 90).

От Третото слово – по информация от Викерт, препечатана у Тец (Tetz, Wyrwa 2000: 294), Зигавин заема следните фрагменти, представени тук с номерация на главите в гръцкия текст и съответствието им в изданието на славянския текст:

1.10 ἤρξαντο – **18** ἀσώματος (134618-135a5); **1.24** οὐ γὰρ – **33** ἐστὶν (135a15-13562); **3.14** διὰ τοῦτο – **4.18** πατήρ (136623-13761); **4.22** πάντα – **5.3** πατρός (13768-137613); **5.12** ἐν γὰρ – **6.32** λόγος (138a1-139a20); **8.1** ἐπειδὴ – **12** θεόν (140a7-25); **10.1** ἀλλὰ – **10.33** χάριν (141624-142625); **11.2** ἀνάγκη – **12.4** υἱοῦ (142625-143618); **24.2** ὁ δὲ μακάριος – **25.23** πονηρόν (153611-155a13); **26.4** πῶς δύναται – **27.24** λόγου (155a25-157a18); **29.1** σκοπὸς – **31.12** ἄνθρωπος (158a25-159624); **32.1** τῆς σαρκὸς – **38.11** χάρις (160a21-165618); **39.14** εἰ δὲ – **40.18** βεβαίως (16666-167a25); **43.3** τίνας – **44.28** γνώσεως (168620-170a12); **45.1** Ἄλλ’ – **45.20** γῆν (170a12-170617); **46.8** ὥσπερ – **48.17** γεγραμμένων (171a7-172621); **48.19** πότε – **51.29** ἐπεδέχετο (172625-175a15); **52.1** ἄνθρωποι – **54.3** διανοίᾳ (175a15-176618); **55.7** Εἴπερ – **55.16** ἐμοί (177610-27); **56.1** Ἔδει – **56.5** λέγεται (178a12-19); **56.14** ἐπεὶ – **57.3** ἐλθόν (17868-179a11); **57.6** εἶχε – **57.10** κατεσκεύαζεν (179a16-19); **57.10** Οἱ – **57.14** ὑπομένειν (179a19-17961); **57.14** Πῶς – **58.11** διαμείνωσι (17962-18064); **58.15** Ἄλλ’ – **59.10** ρήματα (180612-181a16); **59.10** καὶ – **60.4** κακόνοιαν (18062-181623); **60.4** Πτολεμαῖος – **61.13** ἀληθείας (18062-182627); **62.3** κατασχυνθέντες – **63.14** Λόγον (18363-184610); **64.7** Πῶς – **64.22** γινομένων (185a16-185617); **65.6** Ἄλλ’ – **65.11** κτίμα (186a4-186a11); **65.23** – **66.25** καὶ γὰρ καὶ – γνῶρίζει (18666-18767).

За сравнение на славянския текст на Зигавин с превода на Константин Преславски ми беше достъпен само един Хилендарски флорилегий.² От съпоставката на превода на Атанасиевото Второ слово от Константин Преславски и съответния текст у Зигавин личи, че в Хилендарския флорилегий става дума за нов превод от гръцки. Преводът на Константин Преславски не е познат по препис от южнославянския ареал, но прави впечатление, че в Хилендарския препис е запазена първоначалната преславска семантична опозиция, позната от произведенията на Йоан Екзарх и други произведения на Константин Преславски, където за превод на οὐσία ~ φύσις съответства двойката сжштѣство ~ естѣство, докато редактираният и гърцизиран препис на Второ слово против арианите в ръкопис Погодин 968 предава οὐσία с естѣство, φύσις със сжштѣство, родъ (срв. примери под 66a26-27, 6664-5, 6665-7).

За разликата в двата превода привеждам няколко примера от глава 25.1 на Второ слово. Срв.

Пог. 968, 87a10-13: *κάκο οὐβο κτο не иматъ вѣшнѣ зазрѣти нечѣстѣж ѣхъ. ѣже съ мнѣгѣ безоѣмѣмѣ събѣ съвѣрѣпавѣше. не стѣдѣтъ сѣ тѣко οὐπѣважшѣ сѣ на ѣстиноу;*

Зигавин, л. 175: *Како ѣже некто, тѣ коньчнѣ ѿ сѣ оукоритѣ нечѣстѣа. Егоже съ мнѣземѣмѣ sic сами се почрѣпавше, не срамляюѣт се тако прѣоупѣвающесе на истинѣ.*

Πῶς οὖν οὐκ ἂν τις αὐτῶν ἐκ τούτων τέλεον καταγνοίη τῆς ἀσεβείας, ἣν μετὰ πολλῆς τῆς ἀφροσύνης ἐ αυτοῖς κεράσαντες οὐκ ἐρυθριῶσιν οὕτω καταμεθύοντες τῆς ἀληθείας.

²По каталога на Matejic, Thomas 1992, вж. Catalog of the Hilandar library, <http://library.osu.edu/find/collections/hilandar-research-library/manuscript-collection/manuscript-collection-on-microform-in-the-hrl>, SPEC.HM.SMS. Авторката благодари на сътрудниците от Хилендарската стая към Университета в Охайо и на монасите от Хилендарския манастир за предоставената ѝ възможност да работи с микрофилмите от ръкописа.

Пог. 968, 87a13–17: ἀσπτε οὐβο ζανῆ τρῆχιδати сλ бѡу Ѡ дѣбанинι прѡυιη ρεκῶτѣ. ἑδινομου тоμου сѣтворшж сѣна. вѣстанетѣ вѣшиж вѣса тварѣ на нѣ. недостоино вѣштажштемѣ Ѡ вѡзѣ;

Зигавин, л. 175: аще оуже за ете трѡудити се вѣ, кѣ инѣи дѣланѣа, рекоуѣ. Ἑдиноγο тѣкмо емѣ сѣтворити сѣна, вѣзѣпѣетѣ на нѣ оубо вѣса тварѣ. не дѣннаа вѣщающѣи Ѡ вѣѣ.

Εἰ μὲν γὰρ διὰ τὸ κάμνειν τὸν Θεὸν πρὸς τὴν τῶν ἄλλων ἐργασίαν φήσουσι μόνον αὐτὸν πεποικέναι τὸν Υἱὸν· καταβοήσει μὲν τούτων πᾶσα ἡ κτίσις, οὐκ ἄξια φεγγομένων περὶ τοῦ Θεοῦ.

Пог. 968, 87a20-27: ἀσπτε ли ἰαко ἡ скарѣдоуѣ сλ бѣ прѡуеε сѣдѣлати. ἑдиного сѣна сѣдѣлалѣ естѣ. прѡуеε сѣноуи порѡуѣилѣ естѣ ἰакоже помѡштѣникови. ἡ сѣ недостоино естѣ бѡгови. нѣстѣ во величѣниа оу бѣ Ѡсрамѣ же ἡхѣ Ѡбауе гѣ глагола. не двѣ ли птѣици на ἄссариη продаѣта сλ. ἡ ниѣдинѣ Ѡтѣ неж не падѣ на зѣмли вѣзѣ Ѡтѣца вѣшего невѣсѣскаа.;

Зигавин, л. 175: ἀσπτε ли же ἰако ѡмѣтае бѣ вѣса сѣдѣлати. сѣна жѡо ἑдиного сѣдѣла. дрѡуѣаа же сѣноуи вѣрѡуѣи. (тѣк изпѣска ἰакоже помѡштѣникови) ἡ сѣ оубо недѣино вѣ. нѣ во вѣ вѣѣ, грѣдѣ вѣзразит же тѣѣ ἡхѣ Ѡбауе, гѣ глѣ. не двѣ ли птѣици ἄссариε продаютѣ. ἡ ни ἑдинѣ ѡ нѣ не падѣтѣ на зѣмлю кромѣ ѡцѣ вѣшего его на нѣхѣ.

Εἰ δὲ ὡς ἀπαξιῶν ὁ Θεὸς τὰ ἄλλα ἐργάσασθαι τὸν μὲν Υἱὸν μόνον εἰργάσατο, τὰ δὲ ἄλλα τῷ Υἱῷ ἐνεχείρισεν ὡς βοηθῶ· καὶ τοῦτο μὲν ἀνάξιον Θεοῦ· οὐκ ἔστι γὰρ ἐν Θεῷ τῦφος· ἐντρέψει δὲ αὐτοὺς ὁμοῦς ὁ Κύριος λέγων· Οὐχὶ δύο στρουθία ἄσσανίου πωλεῖται; καὶ ἐν ἑξ' αὐτῶν οὐ πεσεῖται ἐπὶ τὴν γῆν ἄνευ τοῦ Πατρὸς ὑμῶν, τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

Несъмнено Евтимий е използвал антиарианската критика на Атанасий чрез Атанасиевото наследство у Зигавин, но без критично издание на славянския превод на *Догматическо всеоръжие* и сравнение на преписите тук нямам доказателства за пряка връзка на Патриарх-Евтимиевия текст с гръцкия текст на Атанасий Александрийски. По отношение на превода, извършен от Константин Преславски през 906 г., отбелязвам по-долу някои лексикални успоредици с текста на Патриарх Евтимий, които се дължат на текстове-посредници. Влиянието на Атанасий Александрийски е догматично и се повтаря в ред антиеретически съчинения.

Що се отнася до *Похвалата за светите Константин и Елена*, Патриарх Евтимий може би е познавал разказа *Слово за Успение Богородично*, предполагаема компилация на Йоан Екзарх, и анонимното преводно *Обретение на честния кръст*, засвидетелствани в *Германовия сборник* (Мирчева 2006: 260-283, 749-777). В *Похвала за Йоан Богослов* от Йоан Екзарх в същия сборник е указано основното твърдение на арианите, което е дадено и от Патриарх Евтимий: 33611-12 дрѣзжж и еретизи ѡ ѡретигѣ гѣти ἰако ѡцѣ вѣ югда сѣна не вѣ (Мирчева 2006: 330), у Евтимий: вѣ нѣкогда ѡтѣцѣ егда не вѣ сынѣ (Кенанов 2011: 168). В *Слово за Успение Богородично* се споменава за Халкидонския събор от 451 г. по данни от Евтимий Велики, един от стълбовете на пустиножителството, от когото иначе не са засвидетелствани слова: 257a15-17 вѣтѣмниа чѣстѣни истори... вѣ третинѣ словеси (Мирчева 2006: 767). Вероятно става дума за Евтимий Велики, един от стълбовете на пустиножителството, но нямаме данни за

негови слова. Той е съвременник на императорите Лъв Велики (арменец), 457- 474 г., и Маркиан, 450-457. Според текста на *Германовия сборник* и на Евтимий в *Похвално слово за Константин и Елена*, пренасянето на мощите от църквата на св. Богородица в Гетсимани до Влахерна, където се пази и частица от честния кръст, става при император Маркиан (450-457). Според текста в *Германов сборник* поръчват на Йерусалимския епископ Ювеналий (иоуѳвналии) да пренесат мощите, а у Патриарх Евтимий поръчката е към Йерусалимския епископ Макарий. Той е съвременник на императорите Лъв Велики (арменец), 457-474 г., и Маркиан, 450-457 г. Според византийската история на църквата Влахерна събитието става при ариански настроения император Лъв Тракиец през 458 г., мощите са пренесени от Йерусалим до Константинопол от братята Галвий и Кандид. Източници за първата версия с името на Маркиан са Евагрий и Теофан изповедник, продължителя на Георги Синкел в неговата Хронография от XVIII в. Вероятно с посредничеството на славянската версия на Синкел е използван текстът от *Църковна история* на Евсевий за манихеите, включен в "Житието на Иларион" от патриарх Евтимий. Славянската версия на хрониката на Георги Синкел предполага съществуването на гръцки хронографски свод, съставен след 815 г. (Тотоманова 2008: 589-590).

В преведеното от гръцки слово *Обретение на честния кръст* в *Германовия сборник* са отбелязани ред преславизми и преводът е охарактеризиран като "сравнително по-късен (в рамките на старобългарския период)" (Мирчева 2006: 90). Словото в *Германовия сборник* се опира на сирийска версия от V век, най-популярната през средновековието, с участието на покръстения еврей Кириак. В тази версия Константин бива покръстен от Евсевий, докато у Патриарх Евтимий се споменава присъствието на неназовани по име епископи и се изказва съмнение как е възможно да бъдат извършени толкова божествени дела от Константин без да е покръстен по-рано. Патриарх Евтимий набляга на едно ранно покръстване на Константин Велики от папа Силвестър, както е отбелязано в *Дарът на Константин*.

Повествованието у Патриарх Евтимий отговаря на различен от *Германов сборник* гръцки текст за намирането на кръста, при това смятан за най-архаичен, защото е засвидетелстван в хрониките на Руфин и Созомен. Но Патриарх Евтимий очевидно не е комплектувал отделни гръцки извори, а просто е следвал в оригинал или в славянски превод текста на гръцкото изложение на цялостното *Житие на Константин Велики* по текста в ВHG 363/ ВHG 364 (вж. за гръцките извори по-долу). Достатъчно е да цитирам двете описания на видението на Константин Велики:

в пред-евтимиевия *Германов сборник* 4a12-16: крѣтъ съ горы синажць сѧ. имѧщѣ писаниѧ звѣздами. и глава прикоснѧвши сѧ емѣ, и гла емоу. црю синаѣ шобразомѣ оделѣши ратникомѣ;

у Патриарх Евтимии, глава X: видѣ крѣтъ звѣздами стоѧщѣ на небеси, и писаниѧ, глаголющѧе сице. Синаѣ знаменїемѣ погоубиши вѣсе врагы свое.

Версията от *Германовия сборник* намерих като приписано на *Дамаскин Студит Слово* на поклонение на честния и животворещ кръст в *Троянския Дамаскин* (Иванова 1967: 217-223). Текстът е записан и в *Копривщенския дамаскин*.

2. Гръцки извори

Към гръцките извори за ПКЕ изследователите сочат преди всичко *Животът на Константин Велики* (*Βίος Μεγάλου Κωνσταντίνου*, по-нататък ЖК) от Евсевий Кесарийски и анонимната Биография на Константин в ръкопис ВHG 364 (Hannick 2006: 364-365). Не е известен старобългарски или среднобългарски превод на *Църковна история*, за текстовите фрагменти, записани в *Църковна история* на Евсевий, тук е използван руският превод на гръцкия текст, достъпен в *palomnic.org* или https://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/tserkovnaja-istorija. Действително разказът в трета и четвърта книга от ЖК съдържа основните данни, записани от Патриарх Евтимий, а структурата на неговата творба следва в основни линии Евсевиевата, напр. изброените територии, представени на Никеийския събор в глава 13 на Евтимий, съвпадат буквално с данните от книга III на ЖК, глава 7; глава 14 на Евтимий за узаконяването на празнуването на Пасхата отговаря на сведенията в глави 14 и 18 у Евсевий, пирът, устроен от Константин за участниците в църковния събор, е описан в 22 глава на Евсевий; глава 16 на Евтимий за поръчката към епископ Макарий съответства на написаното в 28 глава на Евсевий. Евсевий пренася данни от своята *Църковна история* в ЖК, например разказът за св. Елена в Йерусалим е взет от *Църковната история* на Евсевий, повторен е и от Сократ схоластик, специално епизодът с проверката за целебното свойство на намерените кръстове. Формулата на арианските твърдения у Евтимий е от събора, свикан от Александрийския Патриарх Александър в 321 г., и тезата е коментирана с анатемата от Никея. Посланието на Константин Велики към Арий и Александър също е от Евсевий (*Църковна история*, раздели 64-72). *Църковна история* свършва в 316 г., от нея е взет конфликтът между Константин и Максентий (срв. *Църковна история*, гл. VIII: 14 и ЖК книга I, глави 33-35). Евсевий, а след него и Патриарх Евтимий, изпуска сведението за персийския Шапур Втори и убийството на сина на Константин Криспус, добавки в други версии на ЖК.

Използването на Евсевий като пряк източник за ЖК се подлага на съмнение от изследователите, отчасти заради ролята на самия Евсевий като полуарианин по време на Никеийския и Тирския събор, отчасти заради споменатото в четвърта книга на ЖК, глави 57-58, късно покръстване на Константин от арианина Евсевий Никомедийски. Евсевието ЖК има слабо разпространение, например Йоан Златоуст се оплаква, че по негово време деянията на императора са забравени (PG XLIX, 216, цит. по Lieu S. 1998: 100). Хронистите се обръщат към жития на светци, съвременници на Константин, или към данните от хрониките. Например в службата за Неделя на Православието на 19.02 наред с Арий се споменават Петър Страхливия, Пирр Константинополски и Севир Антиохийски, които заедно с Павел Самосатски, Македоний и Ориген са осъдени на Халкидонския събор: **Яриеѡа нечистая ѹпразднися прелестъ, Македонна, Петра, Севира же и Пирра: и светити Свет трисолнечный.**

Съществува и преведено на славянски *Слово против арианите* с предполагаем автор от IV в., Марк Диадок (гръцки текст в *Patrologia graeca* LXV, col. 1141-1212), но текстът показва терминологична особености, свързани не с арианите, а с концепцията на Евномий. Срещу Евномий Василий Велики пише съчинение *Αντιρρητικόν* от пет книги (автентични три), с разглеждане на ключовите термини "единосъщен" (на православните), "подобосъщен" (на арианите), "подобен" (на привържениците на Акаций, отхвърлен на Събора в Константинопол, 381 г.) и "различен" (на Евномий).

През VI в. се появява разказът на Александър монах за откриването на светия кръст *De invencione sanctae crucis* (PG LXXXVII, 4016-76), през VII в. е съставено житие, в

което се съобщава за намирането на кръста и основаването на Константинопол с участието на отците от Никея по времето на Митрофан. През VIII в. е съставено най-популярното житие на Константин, означено тук като the Guidi-Vita BHG 364 по името на издателя Гуиди (Guidi 1907: 306-40 и 637-60, описание и английски превод Lieu, Monserrat 1996: 99, 136-176). Този текст е използван от трима автори от късно-византийския период: Константин Акрополитес (BHG 368), Никефорос Грегорас (BHG 369) и Йоан Хортасменос (BHG 362). Vita BHG 364 има над 40 преписа и е позната по една версия-препис от XI в. и друга версия-препис от XII в., но протографите са по-ранни, защото информацията се съдържа и у Теофан, чиято хроника е завършена в 820 г. Във вариантите на житието в BHG 365z и 366 не се споменава покръстването на Константин от Силвестър, характерно за по-късните жития. Патриарх Евтимий споменава и двете покръствания. В Хрониката на Никифор Калист, завършена в 1320 г. (PG CXLV), влизат всички елементи, познати от Житието на Патриарх Евтимий, включително и разказът за построяването на множество църкви. Един текст, подобен на BHG 364: BHG 363 е компилация от Евсевий и BHG 364, изглежда по състав най-близко до текста на Патриарх Евтимий, защото в самото начало пропуска сведенията за незнатния произход на Елена и аферата ѝ с Констанциус Флорус. Историята на късните византийските жития е изследвана от Хинтерберген (Hinterbergen 2011: 41-59).

Патриарх Евтимий сам цитира Евсевий в началото на глава IV за смъртта на Максимиан след извършеното от него мъчение на Фотий и Аникита. Следва цитат от Геласий Кесарийски (†395), чиито съчинения са загубени, но вероятно неговото допълнение към *Църковна история* на Евсевий с разказа за намирането на кръста е използвано от Руфин Аквилейски (†410) в неговата *Църковна история*, десета книга, първите 14 глави. Руфин превежда Евсевий на латински, изпуска X глава от *Църковна история* на Евсевий и добавя две глави до смъртта на Теодосий (†395), срв. Migne: *Patrologia Latina*, XXI. Този разказ отговаря по фабула на глава XVIII у Евтимий. Двете посочки на Евтимий за Евсевий и Геласий са налице в гръцкия текст на BHG 364.

Евсевий, а след него и Сократ споменават само три храма, издигнати след откритието на кръста: на Голгота - "Храм на Гроба Господен", във Витлеем - храм "Рождество Христово", и на Елеонската планина - Църква "Възнесение". В житието на Елена, написано през VII в., са добавени: в Гетсиманската градина - църква "Св. Семейство", във Витлеем - освен кръстовидната църква за Рождество още и църква за избитите от Ирод младенци, църква на Богородица на мястото, където пастирите научават за рождеството на Исус и много други. Този подробен списък е включен от Евтимий в края на глава XIX. Предхожда този списък в Евтимиевия текст и друг списък от църкви. По място на изграждане църквите отговарят на чудесата на Исус според разказите на евангелистите, вероятно този първи списък е добавен след IX в. През този период навлизат в менологиите и паметите на мъчениците, в памет на които издига църкви Константин: Мокий, Агатоник, Мина; тези мъченици са отбелязани и в Менология на Василий Българоубиец.

Елементите в разказа на Евтимий за проказата на Константин, препоръката да се намаже с кръвта на младенци и решението да се откаже от убийствата им, видението с апостолите Петър и Павел, кръщението и изцелението са налице освен в BHG 364 и в още едно съчинение, познато в славянски превод като "Дарът на Константин Велики" (*De donatione Constantini magni Imperatoris*). Текстът е достъпен в ръкопис 793 от електронната библиотека на Троице-Сергиевската лавра (Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры, Рукопись 793, <http://stsl.ru>), фолио 469-471. От разказа в

ръкопис 793 става ясно, че при Евтимий е модифицирано твърдението, че Константин е поверил на Папа Силвестър върховенството над епископствата Константинопол, Александрия, Йерусалим и Антиохия. Патриарх Евтимий споменава само за дадено първенството на Силвестър, без да уточнява, като имаме пред вид историческите обстоятелства по негово време. Важна за датирането на славянския превод на *Дарът на Константин Велики* е забраната светските власти да накърняват правата на църквата. И в двата текста, у Евтимий и ръкопис 793, се повтаря едно сведение. У Евтимий е казано: написа же и къ въсѣмъ властем дръжавы своєю ни въ чьсѣмъ же обидѣти цр(ъ)квѣ, нъ въсакоу прѣазнь и покореніе тѣмъ подати. Сравнението на текста в ръкопис 793 с ПКЕ ме убеждава, че Патриарх Евтимий е ползвал или преработил един общ славянски прототип, изпускайки ред детайли, например в глава II за началото на Константиновото управление като първа година на 200-та олимпиада, в глава III разказа за робите на персите, изпусната е и главата за външния вид на Константин преди четвърта глава, в глава V е изпуснато сведението за лабарума (христорамата от буквите X и P) върху златния кръст на Константин, в глава седем не се споменава молбата на Константин да получи портрет на апостолите Петър и Павел, в глава X е изпуснат броят на войниците, загубени в първите два дни на войната с жителите на Виз - 6000 и 3000.

Чудесата обаче в глава XIII на Евтимий за светите Хрисантий и Мусоний, и разказът за философа-арианин са от друг източник. Текстът е засвидетелстван в слово на Григорий Презвитер за Неделя на Отците от Първия вселенски събор: Κυριακή τῶν Ἁγίων πατέρων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου: Λόγος εἰς τοὺς ὁσίους 318 θεοφόρους Πατέρες καὶ εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν εὐσεβέστατον Βασιλέα (πρεσβύτερος Γρηγόριος Καισαρείας). Този Григорий Презвитер (Γρηγόριος Ἁγιογράφος Πρεσβύτερος) от Кесария, VI в., е предполагаем автор на житие на Григорий Назиански, за разлика от съименника си, споменат в *Архивски Хронограф* от XV в. Григорий Презвитер от приписката в Хронографа е съставител на сборник с книгите на стария завет и хрониката на Георги Амартол по времето на цар Симеон. В славянската традиция е регистрирано Слово на 16.07 в памет на отците от четвъртия Халкидонски събор, помествано и като Слово в чест на отците от третия Ефески събор в 431г. (на несторія нечъстивѣишаго и безвожнаго), но засега не ми е познат славянски превод на Слово на Григорий Презвитер, Κυριακή τῶν Ἁγίων πατέρων τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, предназначено в гръцката традиция за първата неделя след Петдесетница.

Евтимий не е използвал анонимния разказ "Откриване на светия кръст", включен в *Германовия сборник*, но прави впечатление един агиографски паралел. В "Слово за успение богородично" от *Германов сборник*, предполагаема компилация на Йоан Екзарх (Мирчева 2006: 767), се споменава 257a15-17 *евтимиа чьстѣни истори... въ третиниъ словеси*. Тук става дума за времето на Маркиан и Халкидонския събор 451 г., Споменатият от Евтимий събор в Йерусалим е всъщност продължение на събора в Тир, 335 г., участниците му се преместват в Йерусалим за освещаването на храма на Възкресението.

Налага се впечатлението, че като фабулен източник патриарх Евтимий използва готова компилация, но за ересите, споменати от патриарх Евтимий, между възможните гръцки извори трябва в бъдеще да се изследват още *История на арианите* от Атанасий Александрийски, *Диалози срещу манихеите* на Йоан Дамаскин, *История на манихеите* от X в., приписвана на Фотий (The History of Manichaens, Codex Palatinus 216, PG CII,

1860: 15-83), *История на Петър Сицилийски (Historia Manichaeorum qui Pauliciani dicuntur Bulgariae archiepiscopo nunciata*, PG, C1V, 1253) и *Трактат на Петър Игумен (Petrus Higuemus, Appendix ad Petri Siculi historiam Manichaeorum seu Paulicianomm, Göttingen 1849)*. *Историята* на Петър Сицилийски е писана няколко години след 870 г. и е посветена на епископ на България, който не е назован по име (PG, C1V, 1239).

На изследователите остава да проверят ред хипотези: дали Евтимий е използвал гръцки оригинали или славянския им превод. Предварителната хипотеза на авторката тук е, че Евтимий използва или преработва съществуваща славянска компилация и добавя увод и посвещение за цар Иван Шишман. С ранен превод от гръцки се обяснява непреведената гръцка лексема *стеѣла* 'насочи', конструкциите с анафорично местоимение за гръцки член в изрази като *таже на хрїстїаны ѿт моучителїей прѣста рать*. Този тип конструкции е много чест в превода на *Словата против арианите*. Друг тип членуване с задпоставно местоимение се явява в разказа за намирането на кръста: *въсчѣстный онъ грѣбъ, животвореще онѡ дрѣво*. Впечатлението за езикова нееднородност в глава XVI за намирането на кръста е подсилена от вътрешната синонимия: *възвѣстїе ~ невѣдѣнїе*. Повторено е в два варианта едно съобщение: в глава XVI *матерь свою степса Еленоу, и вса тѡй царскаа въроучи, самовлстно и невѣзбранно въса дѣствовати царскаа, в глава XVIII матерь свою светѣйшоюу Еленоу стеѣла, царь и вса той върѣчи царскаа самовластно владати*. Повторението на разказа за едни и същи събития в глави XVI и XVIII говори за компилация на различни източници, вторият вариант включва още съня на Елена и отговаря на версията за намиране на кръста от Геласий.

Някои лексикални форми в текста на Евтимий могат да се дължат на опосредствена връзка с житията, съставени през късната Преславска школа и включването им в пълен минеен сборник за май, в който би могло да бъде поместено житие на Константин и Елена. Сред хагиографските данни за 21 май Иванова не е открила друг текст, освен творбата на Патриарх Евтимий (Иванова 2008: 534). На тази дата Макариевите Чети-Минеи поставят славянския превод на Guidi-Vita BHG 364.

3. Лексикални свидетелства

Антиарианската лексика е групирана около основните православни постулати за божествения произход на Логоса-Син, за единството по същност на Бога и на Господа Исус Христос, както и върху екзегезата на ред цитати от Стария завет (специално Притчи Соломонови 8.14, 22 и 25) в съпоставка с Новия завет (особено често Йоан 1.3, 14; 10.30, 12.27; 14.9; 16.15, 17.21 и Посланията на апостол Павел). Антиарианската терминологична лексика включва преди всичко семантични гнезда от антиномии от типа *сжщїе ~ естѣство, еже бывати ~ естѣствованїе, сы ~ есты, породѣ ~ сътворенїе ~ зѣданїе ~ рожденїе, ипостасъ ~ образъ ~ начрѣтанїе ~ лице, равѣносжштѣнѣ ~ равѣноестѣствѣнѣ, едїносжштѣнѣ ~ тѣждесы ~ коупѣносжштѣнѣ ~ едїноестѣствѣнѣ, съцѣглѣ ~ едїнѣ, прѣвѣнѣць ~ едїночлѣдѣ, несжштинї ~ бышнїи, волга ~ хотѣнїе, въскрѣшенїе ~ породѣ, обоженїе ~ причлстїе*. Досега наблюденията върху тези термини са прѣснати в коментари към изданията на различни ръкописи и в бележки към типологичното сравнение на паметници като апостола, псалтира и триода или в изследвания за синонимията у отделни старобългарски пиатели; навсякъде се търси или

диалектната основа на разглежданите като синоними термини, или етимологията на термина.

Съпоставки между ключовите понятия от антиарианската екзегеза на Константин Преславски и от старобългарските текстове от същата епоха (например преводите на Йоан Екзарх, Житието на Исакий Далматски от *Супрасълски сборник*, *Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил*, хомилия от *Клоцов сборник*, приписвана на Атанасий Александрийски) доказват, че основното ключово понятие за понятието за Бога, οὐσία, първоначално се предава със сжштѣство. Във възникналите или редактираните по времето на цар Петър Преславски сборници, например в *Изборника от 1073 г.*, се сваля (с позоваване на Максим Изповедник) антиномията 'божествено : небожествено' в двойката сжштѣство : естѣство, срв.

то же соушѣе и естѣство нарекоша ѿкоже и совьство лице (Пенкова 2015: 60).

От факта, че е налице предаване на οὐσία с естѣство, а не със сжштѣство, както е в редактирания превод на Второ слово против арианите по преписа от Пог. 968, а така също и в двата разглеждани текста на патриарх Евтимий, в които намираме само естѣство, не можем да правим категорични изводи за наличие на пряка връзка между редакцията на Атанасиевите слова в късната Преславска школа и славянския извор на патриарх Евтимий. От сравнението между Второто слово против арианите и заемката от него само в достъпния ми славянски превод на Евтимий Зигавин установих, че последният превежда οὐσία със сжщѣство (Пенкова 2015: 24). В *Написание ѿ правѣни вѣрѣ* в Иван-Александровия сборник от 1348 г. навсякъде божествената субстанция или екзистенция е сжщѣство (Пенкова 2015: 65). Замяната на сжштѣство с естѣство и на ипостасъ със съставѣ във формулата за Св. Троица, която на латински гласи Una essentia, tres substantiae, е станала според мене след смъртта на Константин Преславски, но преди съставянето на сборника, залегнал в преписа, известен като Светославов сборник.

Все пак показателна е една успоредица между Константин Преславски и Патриарх Евтимий в превода на ὑποστάσις. В *Новия завет* ὑποστάσις се употребява в различни значения (2 Кор. 9.4, 11.7, Евр. 1.3, 3.14). Атанасий Александрийски използва значението, което намира в *Посланието към евреите на апостол Павел*, 1.3: 'индивидуална форма на съществуване на Божията същност'. В същия цитат от 1.3 у Константин Преславски - неизмѣнное_сочее_пѣние и събразѣ сжщѣства его (figura substantiae eius) - преводачът тълкуване ὑποστάσις като субстанция (може би под влияние на поморфемния латински превод) и като индивидуално проявление на общата божествена същност. Затова в Третото слово 18569-10 и у Евтимий за ипостасъ намираме славянския поморфемнен превод съставѣ. Такава словоупотреба има съставѣ още в превода на апостола и в произведенията на Йоан Екзарх, срв. образѣ състава, както е и в апостолите Охридски, Шишатоватски, НБКМ ръкопис 880 (XII в.), ркп. 502 (XIV в.), само в един ръкопис 93 от XV в. е налице образѣ оупостаси его (апостолските различения са по Христова-Шомова 2014: 359). Във Второ слово против арианите, 93а8, както и в *Чудовския Нов завет* от 1355 г. с тълкуванията на Теодорит Кирски, за *характеръ тѣс ѱпоστάσεως* е засвидетелства еднакъв превод: *начрътание ѱпостаси его*, срв. *Ὁς ὢν ἀπαύρασμα τῆς δόξης καὶ χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ, ἵже сѣ снѣание слáвы, и*

научрѣтаніе ѿпостаси ѿго. Преводът образъ вѣщии в Матичин апостол като 'образ на природата на божеството' има паралел в *Слово за обречение на кръста в Германовия сборник*, 10а чловѣчьскаа вѣщь 'човешката природа'. Примерите свидетелстват за връзка между превода на Словата против арианите и литургичната традиция.

Известна информация носят и лексикалните успоредици от типа зълѡоумѣніе, лъсть у Константин Преславски, зълѡоуміе, прѣльсть у Патриарх Евтимий. В превода на Константин Преславски прелъстените от еретиците (прѣльштѣнѣнѣ) и самите еретици са наречени лжкавѣи. Антитезата 'Епὶ μὲν οὖν τῶν φαύλων ὁ λжкавѣихъ 149a26 – 'Епὶ δὲ τῶν θεῶν ὁ божнихъ 149b16 трябва да се тълкува като противопоставяне на „лукавите“ (еретиците) срещу „боговдъхновените“, в случая участниците в Никея.

Прави впечатление употребата на деминутив, когато се отнася за арианската проповед: вѣсѣдица, словѣца у Константин Преславски, сънѣмѣцъ вм. сънѣмѣ за арианския събор в *Житието на Иларион Мъгленски*. Смесови паралели са налице между рядкото звукоподражателно шепераніе 'пустословие' за φλυαρία (в *Житието на Иларион*) и звукоподражателните звѡгошѡ, тако жжжели (в Трето слово).

Лексиката за богопознанието, свързана със светлинни символи и характерна за исихазма, има дълга традиция още преди Патриарх Евтимий, например у Атанасий Александрийски. Повторението на израз като свѣтъ бѡгѡразѡумѣнѣ за θεογνωσία от Чина за богоявление в *Синайския евхологий* и в *Житието на Иларион* свидетелства само за връзка на езика на житието с богослужбения език. Хапаксът свѡтаѡ банѡ вместо кръштѣніе в Похвалното слово за Константин и Елена се среща два пъти в превода на Второ слово на Константин Преславски за ἁγιος λουτρος. Примерите във Второто слово са от раздел, който не е заимстван от Зигавин. Като вариант у патриарх Евтимий има двукратно банѡ свѡтаѡ доухѡ, наред с кр(ъ)щѣніе: прѡсвѣщахоу себе свѣтымъ кр(ъ)щѣніемъ, прѣмлюще баню свѡтаѡ доухѡ. В друг раздел стои ѡт банѣ пакыбытѣѡ в съгласие с Посланието към Тит 3.5 διὰ λουτροῦ παλινγενεσίας 'чрез окъпването на повторното рождение', но в текста от ръкопис 783, л. 473 от *Дара на Константин*, ѡт банѣ е заменено с ѡ чѣтныѡ кѡпѣли. В значение на пакыбытѣѣ, ἀναγέννησις, Клоцовият и Супрасълският сборник предлагат породѣство, порозѣство, породѣніе, също и у Константин Преславски: породити сѡ 'възраждам се, раждам се повторно' за ἀναγεννάω.

Характерното за Атанасий възклицание μὴ γένοιτο 'в никакъв случай' или 'хайде де!', е преведено от Константин Преславски с ни оубѡ 139a13, и с волѣ, волѣ оубѡ 90b9, у Евтимий същият гръцки израз в цитат от апостол Павел е предаден с да не бѡдѣтъ. Етимологията на личното име "Арий" е предадена различно: в хрониката на Теофан има проныривы арии 487a8, а у Евтимий името е преведено буквално: Арий е кръстен в съответствие със своята лудост: вѣсѡванѣѡ равноименныи арїѣ, 487a8-12. У Константин Преславски арианите са арионѣнѡвнннн, хръсторѡтнннн. Правят впечатление обясненията по етимология у Патриарх Евтимий с формата глаголю като еквивалент на старобългарското си рѣчь: градъ повѣдѣкъ тѡвоименитъ Ніка именем; свѣтѡноснооую нѡщѣ свѣтыѣ глаголю пасхы; вѣсѣленѣскооую сѣбнѣ съворнооую глаголю цр(ъ)кѡвъ.

Наблюденията над отделни лексеми очевидно не са достатъчни за еднозначни изводи, освен ако не се съчетаят с теоложката доктрина на Евтимий и не се сравнят с текстове, съдържащи сходни микротекстови фрагменти. Богословският регистър на Константин Преславски с дублети за антиномията 'трансцендентно' - 'нетрансцендентно (физическо)', съответно - с неологизми за трансцендентното, е засвидетелстван в превода и на трите слова на Атанасий Александрийски (Пенкова 2016: 25-28, 85-108). От тези неологизмите няма следа у Патриарх Евтимий, но общност на доктрината се открива опосредствено с помощта на дискурсия анализ.

Ще дам пример за такъв с употребата на лексемата *едино*. В *Житието на Иларион* четем:

Ище *едино* ест(ъ) естѣство Христос и то все ест(ъ) бож(ъ)ство, Христово же ест(ъ)ство ѿт ѿтца неразлично бѣше, проявлено тако и плѣтъ Христова, въ вѣкѣмъ страсти съединивши сѧ Христовоу ест(ъ)ствоу, неразлична бѣ ѿт ѿтца.

Примерът е приведен от Вранска като "размествания, несвойствени на славянската реч... може би се стреми да предаде по-чужд, по-неразбираем вид на своята реч, та да произведе чрез това по-голямо впечатление върху слушателите?" (Вранска 1942: 264-265). В примера е налице характерната за Атанасиевата екзегеза употреба на имперфект вместо аорист за божественото; пренесеният от Константин Преславски модел на граматическа екзегеза с употребата на различни глаголни времена (имперфект за божественото, аорист за небожественото) е идентичен с възприетия и от Йоан Екзарх в *Похвала на Йоан Богослов* (Пенкова 2015: 53). В приведенния пример от Евтимий *ест(ъ)ство* е употребено в значение *същѣство* 'същност' като качество на божеството. Аргументацията на Атанасий по този въпрос се гради върху твърдението, че и възплътеният Логос, и Исус-Христос запазват единството си с Бога, а възплъщението не е промяна или загуба на божествената същност. Срв. *едино* в изрази от Трето слово като 159a25:

книгамѣ ѡбвѣжи и мѣштамѣ глаголати. *Едино* и плѣтъ чловѣка,
тѣс Графѣс *εθος* *εχούσης* *λέγειν* *σάρκα* *τὸν* *ἄνθρωπον*.

Тук *едино* се отнася до темата за недиференцираната употреба на *σάρξ* и *ἄνθρωπος* в библейски цитати; темата занимава Атанасий и в трите слова, защото това е част от аргументацията на арианите за Христос като обожен човек, а не Бог. Например цитатът от Йоан 1:14 в Трето слово 159a5–65 гласи:

Слѡво... плѣтъ вѣстѣ и вѣселі сѧ въ нѡсѣ
Ὁ Λόγος... *σάρξ* *ἐγένετο*, *καὶ* *ἐσκήνωσεν* *ἐν* *ἡμῖν*.

Същият цитат от Йоан 1:14 включва *ἄνθρωπος* в Първо слово, глава 50: *ὡς* *εἶπεν* *ὁ* *Ἰωάννης*... *ὅτε* *ὁ* *Λόγος* *γένονεν* *ἄνθρωπος*, но *σάρξ* във Второ слово, глава 8: *εἰ* *δὲ* *ὁ* *Λόγος* *σάρξ* *ἐγένετο*. Цитатът е използван 8 пъти в Първо слово, 4 пъти във Второ и 11 пъти в Трето. Майеринг отбелязва, че в синтаксиса на първите две слова *σάρξ* + глагол се среща в главно изречение, а в Третото – в подчинено или в причастен оборот (Meijering 1997: 55). Темата за неизменяемостта на Бога е позната още от платониците и Ориген. Според Майеринг в Трето слово, гл. 30, Атанасий се опитва да свърже схемата на Евстатий *Λόγος/ἄνθρωπος* със схемата на Аполинарий *ἄνθρωπος/σάρξ* и да тълкува *σάρξ* по-широко като *ἄνθρωπος*, за да обори тезата на арианите, че Словото приема плът без дух и душа (Meijering 1997: 66–67). Константин Преславски интерпретира тезата на

Александрийски и философа Астерий са изложени най-подробно в *Словата против арианите*. Във втора глава на Трето слово за Астерий се казва:

"Да видим и думите на защитника на ереста им, философа Астерий. Написа прочее и този, подражавайки във всичко на юдеите, следното: "Явно е, че заради това и рече да бъде той самият в Отца и Отца да има в себе си, защото словото, изхождащо от него, не е негово, а е на Отца, нито делата са негови собствени, а на Отца, дал му сила". Ако това би било изречено от някой прост младок, то той би приел снизхождение заради възрастта си. Но доколкото написалият това е нареченият премъдър философ, който се представя за всезнаещ, за какво ли осъждане е достоен такъв? Не се ли явява и чужд на Апостола, величаейки се с изобретените думи на мъдростта³ [1 Кор. 2.4], мислейки, че може с тях да съблазни, без да разбира сам какво казва и на какво се крепи⁴ [1Тим. 1.7]. Каквито думи Синът е изрекъл като свойствени и угодни за единствения Син, бидейки Слово и Премъдрост и образ на Отчата същност, тях Астерий отнася към всички създания и ги прави общи за тях и Сина. За Силата казва този законопрестъпник, че приема сила от Отца, та като следва своето безбожие⁵, да каже, че и Синът бе всинен⁶ чрез Сина, и Словото прие властта на Слово⁷. При това не приема, че Синът е изрекъл това като *Божии* Син, но и него, като заучил се на това, го причислява към всички твари.

в) Идентификацията на богословите, споменати в антиеретическите спорове, спомага не само за изясняване на историческите източници, използвани от славянските автори, но в определени случаи видоизменя и възприетите тълкувания на ключовите термини, срещани по енциклопедии и речници. За сложността на проблематиката давам един пример: споменатият от патриарх Евтимий *Аханѣи Мантакоуни*, който заедно с арменските иереи (според *Житието на Иларион Мъгленски*, Калужняцки 2011: 119) пренася ереста на Евтихий и Диоскор в арменската църква, е богословът Йоан Мандакуни (около 400-490 г.). Мандакуни е ученик на Месроп Мацоц и автор на трактат срещу халкидонския орос, но името му не фигурира в съвременните български справочници и речници. Една графична особеност - използването на ъ за звукосъчетанието 'ан' сродява Евтимиевия текст с написания от типа *алеѡдра* в *Германов сборник* и в *Лобковски паримейник* (срв. Мирчева 2006: 48).

³ изобрѣтенѣими словесы прѣмѣдрости, ἐν πειθοῖς σοφίας λόγοις 'убедителните думи на мъдростта'

⁴ неразозумѣна самѣ и хъже глаголетъ, ни о чѣмъ же крѣпит сѧ, гр. μὴ νοῶν αὐτὸς ἃ λέγει, μήτε περὶ τίνων διαβεβαίουται 'не знаещ сам с какво потвърждава, какво твърди'.

⁵ нечѣстиоу тѣи дусеβεѣицѧ 'безчестие'

⁶ въсынѣнѣ въсьтъ υἱοποιήθη 'възведен в ранг син, направен син'.

⁷ слово словеси приа власть, ὁ Λόγος ἔλαβε Λόγου ἐξουσίαν. Това твърдение на Астерий е изложено подробно в Oratio II.37: 9765-13 *астеръ рече. а и присносѣштинѧ же єго сила и прѣмѣдрость, ꙗже безначальноу и нерождѣнѧ. истобьнаѧ помышлѣнѧ оуказажтъ. єдина сьгда и тѧжде єсть. мнѡгы же по радѣ зданыѧ илѣ. и хъже прѣвѣнець єдиноуадѣ христѡсь. всѧ же тѣчно оу имоуштаѧго сѣтъ. и всѧ силы того зѣдавѣшаѧго и дрѣжаштоуѣмоу въ правѣж наричжтъ сѧ Астеріѡс фησι. Καίτοι γε ἡ μὲν αἰδῖος αὐτοῦ δύναμις καὶ σοφία, ἦν ἀναρχόν τε καὶ ἀγέννητον οἱ τῆς ἀληθείας ἀποφαίνονται λογισμοί, μία ἂν εἴη δῆπουθεν καὶ ἡ αὐτῆ πολλὰ δὲ αἰ καθ' ἕκαστον ὑπ' αὐτοῦ κτισθεῖσαι, ὧν πρωτότοκος καὶ Μονογενὴς ὁ Χριστὸς· πᾶσαι γε μὴν ὁμοίως εἰς τὸν κεκτημένον ἀνήρτηται· καὶ πᾶσαι δυνάμεις αὐτοῦ τοῦ κτίσαντος καὶ χρωμένου καλοῦνται δικαίως.*

Извори на Патриарх Евтимий за спора на Йларион с арменските еретици по въпроса за арменския пост теоретически биха могли да бъдат още *Писмата* на Патриарх Фотий от 60-те години на IX в., приписваната на Фотий *История* (Photius, „Contra Manichaeos“, PG: C11, 16-17), от която Евтимий Зигавин заема първите 10 глави за съчинението си *Паноплиата* (PG 1865: CXXX), а също и *Хрониката на Георги Амартол* (версия в Codex Scorialensis и Codex Coislinianus 310).

Споменатият Сергий от дискусиата с евреите е познат по *Изобличителното слово срещу армените* (Λόγος στηλιτευτικός κατά ἀρμενίων) на католикос Исаак (Sancti patris nostri Isaaci, magnae Armeniae catholici, oratio invectiva adversus Armenios, PG: CXXXII, 1198). На славянски по този спорен въпрос за поста съществува и синтагмата на Псевдо-Атанасий Александрийски (ἐκ τοῦ συντάγματος τοῦ μακαρίου Ἀθανασίου, нач. μὴ παραβάνει νηκτεῖαν Κυρίου, край τῶν θῆ συνάξεων μὴ ἀμέλει, включена в Пандектите на Никон Черногорец, гл. 57, славянски преводи през XII и XIV в.). Синтагма на Псевдо-Атанасий е включена и в Устава на Княз Владимир от XI в.

Арменските източници за преследванията на християните след Никейския събор са използвани в църковните истории на Созомен (срв. Sozomene et les Actes syriaques de saint Symeón bar Sabbae, Bibliotheca hagiographica orientalis 1910, No 1117) и на Теодорит Кирски. Теодорит използва Атанасий Александрийски и Созомен в историята си за периода 324 до 429 г., той е автор на недостигналите до нас трактати *Против персийските магове* и *Против юдеите*, а за съчинението си *Лекуване на елинските болести* се основава на Атанасий Александрийски. На славянска почва историята за спора на християните с персийските магове е запазена в *Супрасълския сборник*, в *Мъчението на Йона и Варахисий* (написано от Исая от арменското село Арзан). Мъченическият разказ влиза и в *Martyrologium Romanum Gregorii XIII* (Rome 1583). Този *Мартирологий* възхожда към съставения през 875 г. мартирологий на Усуард, който се основава върху хрониката на Беде Достопочтения от 731 г., с ясни следи от Евсевий. Славянски превод на Евсевий не е познат, но заемки от 9 и 10 глава от Евсевиевата Църковна история са запазени в Славянската версия на Георги Синкел. За Хрониката на Синкел е установено, че се опира на Юлий Африкан, но самият Юлий Африкан е познат по текста на Евсевий (за паралели към Африкан в славянската версия на Синкел вж. Тотоманова 2008: 410-456). Характерното за Африкан датиране по Олимпиади е останало в текста на *Дара на Константин* от ръкопис 783.

д) Споменатите у Евтимий представители на еретически учения предхождат по време Никейския събор от 325 г. или практикуват арианството в периода между съборите в Никея и Халкидон 451 г. У Евтимий са изредени въсѣ еретикы, Ярія... Євнѡміа, Савеліа, Македоніа, Яполинаріа и Оригена и съписаніа их. Девдѡра Мѡпсѡѳетіискаго и Нестѡріа.. Діѡскѡра и Євѡира и Євтихіа.. и Манента. За сравнение Атанасий Александрийски полемизира със Савелий, Павел Самосатски, манихеите, духоборците на Македоний, Фотин и Маркел. На II вселенски събор в Константинопол 381 г. са осъдени евномиани, аномеи, арианите-евдоксиани, полу-арианите духоборци (срещу които под името "тропици" пише и Атанасий), савелиани, маркелиани, фотиниани (и Атанасий, и Аполинарий спорят с Фотин), както и привържениците на Аполинарий. Еретиците-несториани са осъдени на III събор в Ефес през 431 г. и на IV събор в Халкидон през 451 г. В Ефес се утвърждава името Богородица вместо Христородица в съгласие с аргументацията на Атанасий Александрийски в *Слова против арианите*. Против иконопочитанието, т.е. покланянето пред образи, се обявяват

много преди иконоборците от IX в. Евсевий Кесарийски и Епифаний Кипърски, несторианите и арианската секта евномиани.

Горната граница за време на анатемосване на споменатите ереси ни насочва към горната граница на споменаването им в хрониката на продължителя на Синкел - Теофан. Прави впечатление, че и в старобългарските минеи са запазени отправки към ереси, предхождащи Никея. Например към ранните старобългарски минейни преводи отнасям канона за Атанасий от Теофан Изповедник, доколкото паметта на Атанасий съвпада с деня на смъртта на княз Борис и е отбелязана в синаксара на Остромировото евангелие. В четвърта песен, отнасяща се до ролята на Атанасий за изкореняването на арианската ерес, старобългарският превод гласи:

Въроученъ бывъ црковнымъ строеніемъ. ѿ промышленности бж҃ твнаго афанасіе. еретикомъ дшверѣднаа въса языка воліа. такоже нѣкаа сѣкира посѣкль еси. искореняе такоже трънїе. и сѣме словесное нападе моудре въздѣлалъ еси :- Твоимъ языкомъ согннѣнымъ съжеже се. арїево родное раздѣленїе. и сълианїе савелїево. таже ѿ безмѣрїа злаа. и къ нечестїю единочьстнаа. и въсе съ ними хоуленїе раздѣлающе, ѿ афанасіе (Канонът се цитира по Служебен миней 389 от Църковно-исторически и архивен институт, с. 255).

Споменато е Ариевото разделение по природа (тук родъ) на Отца и Сина и ереста на савелианството от началото на III в.

5. Заключение

Предполагам, че един разказ за Константин Велики, който представя компилация от текста ВHG 363 плюс елементи от Похвалното слово на Григорий Презвитер за отците от Първия вселенски събор и част от разказа за дара на Константин, е преведен от гръцки още в Преслав. Преводът е бил осъществен около средата на X в., когато се съставят минейни сборници от типа на Супрасълския. Така си обяснявам лексикалните успоредици между редактирания превод на Словата против арианите и текста на Евтимий. Тази славянска версия на ЖК си кореспондира по съдържание и с изложението на Теофан.

Хипотезата ми е, че преславският превод е попаднал в Киев и Новгород по времето на митрополит Иларион Киевски в състава на пренесената от Преслав библиотека. Както е известно, по поръка на митрополит Иларион Киевски се преписва преводът на *Слова против арианите* "от стари български книги". Интерес представя един паралел между решението на императора-еталон за православните владетели Константин в ВHG 363 и решението на княз Владимир, Светославовия внук ("ясно слънце, който покръстил руската земя"). Така в разказа за *Дара на Константин* и в глава XIV от *Похвалата* на Патриарх Евтимий се казва, че Константин забранил на светските власти да накърняват правата на църквите, същото постановява и *Уставът* на Владимир. Самият Иларион е заимствал идея от ЖК в глава 44 на съчинението си *Слово о законѣ и благодати* (вж. библиография у Hannick 2006: 365).

Дали Патриарх Евтимий е превеждал от препис на гръцката компилация, използвана в Преслав, или е използвал и преработил съществуващ на Атон препис от Преславския превод? Топографията на хомилиите за главните Господски празници, приписвани на Атанасий в южнославянската традиция, показва движение на един

панегирик от Атон към Рила и румънските манастири (Пенкова 2015: 36–39). Атанасиевите слова и особено биографията на Антоний са твърде популярни в манастирските сборници, но *Словата против арианите* са запазени само в руска традиция след XV в. По предварително проучване преписите на Словата се делят на две разклонения. В правописът на едното разклонение намирам правила за писане с ѿ и заместници на групата -ѡѡ, които са характерни за Евтимиевия служебник. С това предположението за съществуващ препис от превода на Константин Преславски в Света гора по времето на патриарх Евтимий се нуждае от допълнителни проучвания. Попадането на възможния Преславски превод на ЖК в Киев не изключва и по-късното пренасяне на Атонската версия с компилационни добавки от споменатите вече по-късни съчинения. Сравнението на Евтимиевия текст с текста на ръкопис 783 от Троице-Сергиевската лавра е в полза на една обща про-вита. Тя е била предпочетена от Патриарх Евтимий пред анонимните или апокрифните разкази, познати от пред-Евтимиевия Германов сборник.

ЛИТЕРАТУРА

- Волски 2013: *Волски, Я. М.* Богомилите в светлината на житието на Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий. – В: Старобългарска литература, 37 (2013), 4, 74-81.
- Вранска 1942: *Вранска, Ц.* Стилни похвати на Патриарх Евтимий. София.
- Иванова 1967: *Иванова, А.* Троянски дамаскин, София.
- Иванова 1981: *Иванова, К.* Византийските източници на Похвалата за Константин и Елена от Евтимий Търновски. – В: Старобългарска литература, 10 (1981), 3-15.
- Иванова, Спасова 1986: *Иванова К., М. Спасова.* Стара българска литература, Житиеписни творби. София.
- Иванова 1987: *Иванова К.* О славянском переводе Паноплии догматики Евфимия Зигабена. Исследования по древней и новой литературе. Ленинград, 101-105.
- Иванова 2008: *Иванова К.* Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica, София.
- Илиева 2016: *Илиева, Т.* Взаимодействие между общоупотребима и терминологична лексика в историята на българския книжовен език. (Наблюдения върху теолого-философската терминология в диахрония). – В: Български език, 74-90.
- Карачорова, Мичева 2017: *Карачорова И., В. Мичева.* Богословска и антиеретическа лексика в оригиналните произведения на Патриарх Евтимий. Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 15-16 май 2017 година), 125-133, ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2017/05/SBORNIK_IBE_15-16May2017.pdf
- Кенанов 1994: *Кенанов, Д.* Литературните източници на "Похвално слово за Константин и Елена" от Патриарх Евтимий. // Трудове на ВТУ, Т. 27/28, кн. 1, 1990. Велико Търново, 159-190.
- Кенанов 2011: *Кенанов, Д.* Съчинения на Българския Патриарх Евтимий (1375-1393). Велико Търново.
- Минчев, Сковронек 2014: *Минчев, Г., М. Сковронек.* Сведения о дуалистических ересях и языческих верованиях в Шестодневие Йоанна Экзарха. - Studia Ceranea, 4, 95-123.

- Мирчева 2006: *Мирчева Е.*, Германов сборник от 1358/1359 г. София.
- Пенкова 2015: *Пенкова П.*, Атанасий Александрийски. Второ слово против арианите (в старобългарски превод). София.
- Пенкова 2016: *Пенкова П.*, Атанасий Александрийски. Трето слово против арианите. София.
- Рукопись 793. Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры [http:// stsl.ru](http://stsl.ru) l.470-471.
- Томова 2013: *Томова Е.* Из манастирските сбирки в Румъния. Нов проложен разказ за св. Иларион Мъгленски от XV век. – *Триантафулло*. Шумен, 466-470.
- Тотоманова, 2008: *Тотоманова, А-М.* Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. София.
- Христова-Шомова 2014: *Христова-Шомова, И.*, Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция. София.
- Guidi 1907: Guidi M., 'Un Bios di Constantino', *Rendiconti della R. Accademia dei lincei, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, 16, 5, 306–340 and 637–60.
- Hannick, 2006: *Hannick, Ch.* Der Beitrag des Patriarchen Evtimij zur erneuten Übersetzung homiletischer Texte im südslavischen Mittelalter. Многократните преводи в Южнославянското средновековие. София.
- Hinterbergen 2011: *Hinterbergen, M.* Die Konstantinsvita im Späten Byzanz: vorläufige Ergebnisse einer Gegenüberstellung palaiologenzeitlicher Metaphrasen. - *Graeco-Latina Brunensia*, XVI, 2, 41-59.
- Kalužniacki 1901: *Kalužniacki, E.* Werke des Patriarches von Bulgarien Euthymius (1375-1393). Wien.
- Lieu, Monserrat 1996: *Lieu S., D. Monserrat.* From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views: A Source history. London.
- Lieu 1998: *Lieu S.* From legend to History: The Medieval and Byzantine Transformation of Constantine Vita. - *Constantin: History, Historiography and Legend*, ed. Lieu S., Montserrat D., London, 136-176
- Meijering 1997: *Meijering, E. P.* Athanasius: Die dritte Rede gegen die Arianer, Teil II, Amsredam: Gieben.
- Penkova 2008: *Penkova, P.* On the Authorship of сълание о празд'ницѣ пасхы attributed to Athanasius of Alexandria. – In: *Scripta&e-Scripta*, vol. 6. Izdatelski centăr „Bojan Penev“, 279-303.
- Robertson 1891: *Robertson, A.* (ed.). Select Writings and Letters of Athanasius, Bishop of Alexandria. – In: *Schaff, Ph., K. Wace* (eds.). A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers. Ser. 2, vol. 4. London 1891, New York 1892; reprinted 1998, T&T Clark, Edinburgh, WM.B. Eerdmans Publishing Company, Michigan (www.ntslibrary.com)
- Tetz, Metzler, Hansen, Savvidis 1998: *Tetz, M., K. Metzler, Hansen, K. Savvidis* (Hrsg.) Orationes I et II contra Arianos. Athanasius Werke. Erster Band, Die Dogmatischen Schriften, 2. Lieferung. Berlin-New York.
- Tetz, Wyrwa 2000: *Tetz, M., D. Wyrwa.* Athanasius Werke, 1.1, vol. 3, Die dogmatischen Schriften. Oratio III Contra Arianos, Berlin-New York.
- Werk 2011: *Werk C.* De synodis Arimini in Italia et Seleucia in Isauria, Athanasius Handbuch, herausgegeben von P. Gemeinhardt, Tübingen.
- Eusebius 1994: *Eusebius.* "Life of Constantine" Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 1, Peabody, MA, Hendrickson Publishers Inc.